

ԳԱՌՆԻԿ ԱՆԱՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱՂԱՆԴԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ V ԴԱՐՈՒՄ

Հայ միջնադարին հայտնի մի քանի տասնյակ աղանդներ տարբերվում են ոչ միայն իրենց ծագման համգամայնությունով, այլև հետապնդած նպատակներով, որոնք հիմնականում ունեցել են քաղաքական և սոցիալական բնույթ: Եթե Պավլիկյան և Թոմարական աղանդներն ընդգծված սոցիալական ուղղվածություն ունեին և ներկայացնում էին իրենց անհավասարության ու զանգվածային թշվառության դեմ ժողովրդական զանգվածների դժգոհություն, ապա մետոքականությունը, ավելի ուշ ունիթոությունը և համաման ուրիշներ, պարզապես ժամանակի հզոր պետությունների որդեգրած ու պարտադրած հերձվածներ և դավաճանական շարժումներ են՝ այլ ժողովուրդների նկատմամբ նվաճողական քաղաքականությունը քողարկված իրականացնելու հետահար նպատակներով:

Եթե նույնը չեն նրանց բոլորի առաջ գալու պատճառներն ու նպատակները, տարբեր պետք է լինեն մոտեցումներն ու գնահատումները ևս:

Ըստ երևույթին ուշադրության պետք է առնել նաև այն կոնկրետ ժամանակահատվածը, որում գործել է տվյալ աղանդը: Ժողովրդի և պետության համար ճակատագրական պահերին, երբ փրկության հեռանկարը բոլոր ուժերի հավաքական միասնություն է ենթադրել, ցանկացած բնույթի երկպառակություն ենթակա է դատապարտության:

V դարի առաջին կեսը, որին, ըստ մատենագիրների, հատուկ է մի քանի աղանդների ներթափանցում հայկական իրականություն, բնութագրվում է հայոց կործանվող պետականությունը փրկելու գերագույն ճիգերով, և ցանկացած բնույթի աղանդ ու երկպառակություն, անկախ հետապնդած նպատակներից, ջլատում էր միասնությունը՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծելով կործանարար զարգացումների համար:

Աղանդների ձևավորման և նրանց դեմ պայքարը արձանագրված է արդեն իսկ Աստվածաշնչում:

Համընդհանուր ճանաչման ճանապարհը քրիստոնեությունն անցնում էր ոչ միայն գոյություն ունեցող կրոնների հաղթահարմամբ, այլև իր իսկ ներսում ծնունդ առնող՝ աստվածաշնչյան զանազան այլընթերցումները մերժելու նույնքան դժվարին պայքարում: Նոր Կտակարանում քրիստոնեական տարբեր համայնքներում առաջ եկող որոշ խմորումների մասին եղած հիշատակումները հաստատում են այն իրողության, որ վերջիններս առաջացել են նոր վարդապետության ձևավորմանը զուգահեռ: Փոքր թիվ չեն կազմել նրանք, ովքեր «ողջմտությամբ վարդապետությամբն ոչ անսայցեն» (Բ Տիմոթ. Դ 3): Մի ուրիշ խումբ են սուտ մարգարեները, որոնք աշխարհը բացատրում են «ոչ ըստ Յիսուսի Քրիստոսի» (Կողոս. Բ 8): Սա ուղված էր նաև անտիկ աշխարհի ու հեթանոսության դեմ, որոնք աշխարհը ճանաչում են «ըստ մարդկան աւանդութեան և ըստ տարեց աշխարհիս»:

Հիսուս ասում էր, որ հայտնվելու են սուտ քրիստոսներ, որոնք մոլորեցնելու են շատերին. «Բազումք եկեացեն յանուն իմ, և ասիցեն թէ ես եմ «Քրիստոսն, և զբազումս մոլորեցուցեն» (Մարկ. ԺԳ 5-6): Հերձվածողների մեծաքանակ լինելու վերաբերյալ ևս վկայված է Աստվածաշնչում: «Քրիստոսի հավաստումը, թե իբրև քրիստոսներ ներկայացողները բազում մոլորյալ հետևորդներ կունենան, այլ վկայություններով ևս հաստատվում է. «Եւ բանք մոցա իբրև զքաղցկեղ ճարակ գտանեն» (Բ Տիմոթ. Բ 17):

Աստծո Որդին աշակերտներին ու հավատացյալներին զգուշացնում է ոչ միայն հերձվածներից, այլև մրանցից, ովքեր «սիրեն ողջոյնս ի հրապարակս», «զբարձրէցս լընթրիս» և «պատճառամօք լերկարեն զաղօթս» (Ղուկ. Ի 46-47): Այս փարիսեցիների կողքին, որոնց պատիժն առավել խիստ է լինելու, հիշվում են մահ մրանք, ովքեր «կամին լինել վարդապետք օրինաց, ինքեանք ոչ իմանան զինչ խօսին, և ոչ վասն որոց պնդեալն են» (Ա Տիմոթ. Ա 7): Այդպիսիները եթե չմոլորեցնեն էլ, կվանեն հավատացյալներին:

Աստվածաշունչը պատկերացում է տալիս աղանդների դեմ պայքարելու եղանակների մասին ևս: Տիտոսին հղած թղթում Պողոս առաքյալը հայտարարում է. «Յառնէ հերձուածողէ, յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, հրաժարեսջիր» (Տիտոս Գ 10): Նույն թղթում այդպիսիների համար ավելի ծանր պատիժներ էլ է սահմանում՝ «լմբերանել» (Ա 11): Արդեն իսկ առաքյալների գործունեության շրջանում մեծ թիվ են կազմել սուտ մարգարեները, որոնք զգալի թվով էլ հետևորդներ են ունեցել, այլապես Պետրոսն իր երկրորդ թղթում չէր գրի. «Լինէին և սուտ մարգարէք ի ժողովրդեանն, որպէս և այժմ ի ձեզ լինիցին սուտ վարդապետք» (Բ 1): Նույն տեղում հայտնի է դառնում մահ, որ «բազումք անկեալ երթիցեն զհետ մոցա անառակութեանցն» (Բ 2):

Ինչո՞ւ են արտահայտվել հերձվածները, Աստվածաշունչը չի մանրամասնում, տեղեկությունները կցկտոր են: Հուդա առաքյալի թղթում, օրինակ, ընդհանուր հիշվում է, թե «զԱստուծոյ մերոյ շնորհսն դարձուցին յանկարգութիւն» և ուրանում են «զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս» (4): Որոշ մանրամասներ, առաջին հերձվածների առաջնորդների անուններ, այնուամենայնիվ, Սուրբ Գիրքը հասցնում է մեզ: Իր ունկնդիրներին հորդորելով հրաժարվել «ի պղծոց և ի սնտի խօսից», Պողոս առաքյալը Տիմոթեոսին հղած երկրորդ թղթում հիշում է սնտի խոսքերի հեղինակներից երկուսին՝ Հիմեոսին և Փիլետոսին, որոնք մերժում են հարության ճշմարիտ վարդապետությունը: Սրանք «վրիպեցան ի ճշմարտութենէն, և ասեն եթէ յարութիւն մեռելոց արդէն իսկ եղեալ է» (Բ 18):

Այս հերձվածողները տեղի չեն տվել, հենց սկզբից անհաշտ պայքար է եղել ճշմարիտ և սուտ մարգարեների միջև: Նույն թղթում Պողոսը խոստովանում է. «Աղէքսանդրոս բազում չարչարանս եցոյց ինձ» (Դ 14): «Դիվական վարդապետությունների» անունները չեն տրվում, պարզապես հիշվում են դրանց պահանջները: Ահա մի ամուշ. «Որ արգելուցում յամուսնանալոյ, եւ մեկնիցեն ի կերակրոց զոր Աստուած հաստատեաց ի վայելել հաւատացելոց» (Ա Տիմոթ. Դ 3):

Ոչ պակաս կարևոր են հիշատակումներն այն միջոցների, որոնցով մոլորեցնում են հավատացյալներին: Դա արվում է պերճախոսությամբ, որն անհրաժեշտ էր դարձնում մոր վարդապետության քարոզիչների կողմից ճարտասանության յուրացումը, կեղծավորությամբ, ստախոսությամբ, «քաղցրաբանութեամբ եւ օրհնութեամբ պատրեն զսիրտս անմե-

դաց» (Հոռմ. ԺԶ 18): Զարի արմատներից է մահ «արծաթափրությունը»՝ «որում ոմանց ցանկացեալ՝ վրիպեցան ի հաւատոցն» (Ա Տիմոթ. Զ 10):

Աստվածաշունչը մահ ուսուցանում է փորձություններից խուսափելու ուղին. «Յամեմայն ճանապարհս քո ծանիր գնա, զի ուղիդ արասցէ զճանապարհս քո, եւ ոտն քո մի՛ գայթակղեսցի» (Առակք Գ 6):

Ողջ միջնադարում շարունակ հնչելու էր պատվերը՝ չմոլորվելու աստվածաշնչյան «Մի քանիք ի խրատու Տեառն» (Առակք Գ 11):

Հայ քրիստոնեական իրականությունը չէր կարող բացառություն լինել:

*

* *

Աղանդների պատմությունը հայտնաբերում է մի ուշագրավ օրինաչափություն. դրանք ծնվում են, անհետանում, միանշեռ առաքելական վարդապետությունը կա, մնում է, և վերջինիս երկհազարամյա պատմությունը իրավունք է տալիս ասել՝ լինելու է: Ընդհանուրը պատմության գիրկն անցած մի քանի տասնյակ հերձվածների համար «Քրիստոսի վարդապետությունը կամ առանձին ղոգմաներ մորոպի մեկնաբանելու «փորձն» է, որը, իբրև կապետությունը է դառնում բոլոր մրանց համար, ովքեր հետևում են «մոր» «փրկիչներին»: Պատմությունը հաստատում է մահ, որ աղանդները բուռն ծաղկում են ապրում մեծ հեղաբեկումների շրջանում, երբ իշխող գաղափարախոսությունը հայտնվում է ճգնաժամում (եթե մույնիսկ չի փլուզվում)՝ տեղ բացելով զանազան «մեկնությունների» համար:

Անցած ճանապարհի հետևություններից մեկն էլ այն է, որ հաճախ սոցիալական թշվառությունն է դուռ բացում մարդորսների գործունեության առաջ. հավատացյալները «մորերի» ետևից գնում են ոչ այնքան «մոր» վարդապետության կասկածելի ճշմարտության, որքան մի կտոր հաց վաստակելու պարտադրանքով:

Մեր կյանքի վերջին տասնամյակն ասվածի լավագույն վկայությունն է:

Հայտնի է, որ Հայաստանը տարածաշրջանի համար քրիստոնեական գաղափարախոսության հզոր կենտրոն էր: Դա պայմանավորված էր ոչ միայն քրիստոնեության պետական ճանաչման առաջնայնությամբ, այլև այն մտավոր, հոգևոր-մշակութային մեթոդով, որ ձևավորվեց մեզանում Գրիգոր Լուսավորչի եռանդուն գործունեությամբ, որը մոր թափ ստացավ գրերի գյուտից հետո: Մոտավոր և հեռավոր հարևանները զինակցության էին կոչում հայերին:

Ագաթանգեղոսին անվերապա ընդունելու դեպքում պետք է հավատանք, թե քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը, մրա հետագա ծավալումն ընթացել են զարմանալի դյուրությամբ, առանց ցնցումների ու բախումների: Ագաթանգեղոսի մոտ խոսք չկա աղանդների ու հերձվածների մասին:

Իրականում վարդապետության տարածումը Հայաստանում լուրջ դիմադրության է հանդիպել, վկան Փավստոս Բուզանդն է (մյուս պատմիչները ևս): Ոչ միայն այս. մեզանում մուսուլման մուսուլման են գործել աղանդներ, որոնց դեմ, համեմայն դեպս, V դարում Եկեղեցին մատակարար պայքար է կազմակերպել:

Հեշտ չէր այդ պայքարը: Աղանդները հաճախ հմելել ամուսնների էին աղերսվում, ունեին մեծ թվով հետևորդներ. «...Մի՛ խաբեցե՛ն զձեզ բանք սնտոյիք, մի՛ մայիք ընդ պատուականս պատուականութեան մարդկան, և մի՛ ընդ բազմութիւն որ միաբանիցիս լինել ընդդէմ իւրեանց կենարարին Քրիստոսի և ճշմարիտ հաւատոյ...»¹: Առաջին երեք տիեզերական ժողովները, որոնց ընդունած կանոնների վրա է բարձրանում Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանանքը, ամբեկանելի վճիռներ են կայացրել աղանդների վերաբերյալ:

Աղանդների, մույմիսկ որևէ աղանդի տեսական հիմունքների վերաբերյալ ոչ մի գիրք չի պահպանվել: Հիմնական սկզբունքները (հարազատության աստիճանը Աստծուն է հայտնի), առանձին հատվածներ և սկզբունքներ հասել են մեզ մերժողների թղթերում, եղծերում, քարոզներում... Հերձվածողների հետ միասին հալածվել են մասնաճյուղները: Վերջիններս հավաքելու և այրելու վերաբերյալ տիեզերական ժողովների որոշումներն իրագործվել են օրինակելի հետևողությամբ. «Որ խոտորեցան ի փառացն արքութենէ և յուղիղն հաւատոց, զգովեցան ճոքա յամենայն ժողովրդոց և այրեցան որ վատի խորհրդոց գիրք էին մոցա»²: Նույնպիսի որոշում Եփեսոսի ժողովն էլ է ընդունել. «Ի մի վայր ժողովել զքմա գրեանն և այրել»³: Ակակը հայերին ևս հորդորում էր՝ «զգրեալսն Դիողորի կապեցէք կնքեցէք»⁴:

Տարակույս չի կարող լինել, որ Հայ Եկեղեցու հայրերը կատարել են այս պատվիրանները: Պրոկղիս պատախասն թղթում Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը հավաստում են. «Եւ յամենայն տեղիս որ շուրջ զմեզ բնակեալ էին, յղեցաք մեծ և պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենևին զայդպիսի բարբարոսս, մի՛ ընդունել ամենևին զվնասաբեր կորստական մոլորական հերեսիութեանն վարդապետութիւնն»⁵: «Պատուհասալից պատուիրանս» էլ մույն մամակում պարզվում է. ով մամա բաներ խորհի կամ խոսի «ոչ միայն չընդունիմք կամ հալածեմք, այլ բազում և մեծամեծ պատիժ պատուհասի առնել ոչ դանդաղիմք»⁶:

Պրոկղի թղթից կարելի է կոսահել, որ այլադավանությունը մոր-մոր էր մուտք գործում Հայաստան. «գի լու եղել մեզ եթէ արք ոմանք ժանդախաւսք ցնորախաւսք, անկան ի յաշխարհ այդր, և կամին ժանդաժող իմն գրովք, հակառակութեամբ, ստաբան խստախորհուրդ գիտութեամբ, խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ, զանմեքենայ, զուղղափառ գեղն հաւատոյն», և պատվիրում է՝ «զգոյշ լինիջիք»⁷:

Դժվար է պատկերացնել, թե քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակած երկրում աղանդավորներ չեն եղել: Եվ, իսկապես, Պրոկղի թղթի սկիզբն արիտասկանության մասին է: Եվ քանի որ սա քրիստոնեական աշխարհին անհամապատասխան պատճառած առաջին, թեև ոչ միակ աղանդն է, թերևս ենթադրելի է, թե հերձվածները միայն V դարի սկզբներին

¹ «Թուղթ յԱկակիայ եպիսկոպոսէ ի Հայս», Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 20:

² Նույն տեղում, էջ 8:

³ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴ Նույն տեղում, էջ 21:

⁵ Նույն տեղում, էջ 10:

⁶ Նույն տեղում, էջ 12:

⁷ Նույն տեղում, էջ 7:

րիտասկանության մասին հիշում է Փավստոս Բուզանդը ևս՝ մանրամասնորեն ներկայացնելով Վաղես կայսեր քայլերն այս «անհիժեալ աղանդը» Հայաստանում ևս տարածելու ուղղությամբ⁹։ Հետաքրքիր մի դիտարկում է անում պատմիչը. արիտասկանության հովանավոր կայսեր գործադրած բռնի միջոցների պատճառով կյանքն ավելի անկանոն դարձավ, քան նույնիսկ մեհենասեր թագավորների վարած պատերազմների ժամանակ¹⁰։

Աղանդի բնութագիրը, սեղմ ու հակիրճ, Խորենացու գրչին է պատկանում. «Ընդ այն ժամանակս երևեցաւ Արիոս Աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ գոլ գլորդի հաւասար Հօր, և ոչ ի բնութենէ և յեութենէ Հօր. և ոչ ծնեալ ի Հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ»¹¹։

Արիոսը, ըստ Մովսէս Խորենացու, մերժում էր Ս. Երրորդությունը՝ ժխտելով Որդու աստվածային բնույթը։ Եթե վերջինս չի ծնվել Հորից և ընդամենը «արարած» է, ապա մերժվում է Ս. Հոգու գոյությունը ևս։ Որդին ժամանակով էլ տարբեր է Հորից՝ «յետ ժամանակի գոյացեալ»։ Հայերը մերժեցին արիտասկանությունը՝ որդեգրելով Նիկիոյ հանգանակը։

Հաջորդը բարբարիանոս աղանդն է։ Հետաքրքիր է, որ Մեսրոպ Մաշտոցը Թեոդոս կայսրից է հրաման ստանում «վասն ժանտագործ ազգին բարբարիանոսաց»։ Այնքան անհանգստացնող մի բան չէր սա հայերի համար, որ կրթության գործը կազմակերպելուց և հունի մեջ գցելուց հետո միայն («ապա ետ այնորիկ») ձեռնարկում է «զղծպատեհ և զկամակոր բարբարիանոս աղանդն քննելոյ»։ Հորդորների, քարոզների, համոզելու միջոցները սպառելով հարկադրված դիմում է խիստ միջոցների. «առեալ ի գործ արկաներ զթշուռացոցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս։ Իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և գունակ գունակ խալտառակեալս, և յաշխարհէն կորզէին»¹²։

Ընդարձակ այս մեջբերումից կարելի է կոսահել, որ բարբարիանոս կոչվող այս աղանդի հետևորդները բավականին համառել են իրենց մոլորության մեջ, մեծաթիվ չեն եղել, այլապես հնարավոր չէր լինի երկրից դուրս քջել նրանց։ Այս աղանդի մասին ստույգ ոչինչ հայտնի չէ. ենթադրություններ կան, թե դա բորբորիտոն աղանդի աղավաղված անվանումն է։

Այս աղանդը հիշում է Խորենացին ևս՝ բորբորիտոններ հնչմամբ¹³։ Սահակ Պարթևը համաձայարում է Մեսրոպ Մաշտոցին «քննել զժանդագործ բորբորիտոնն և եթէ ոչ հեզութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել»։

⁹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, էջ 127-143։
¹⁰ Նույն տեղում, էջ 142։
¹¹ Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 292։
¹² Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1980, էջ 116։
¹³ Բորբորիտոն - բառարանները թարգմանում են վավաշոտ, ցանկասեր, անառակ, գարշ, պիղծ, Ստ. Մալխասյանն ավելացնում է՝ կեղտ, ցեխ, աղբ։ Բորբորիտ բառն այս իմաստներով օգտագործում է Խորենացին, հետագա մատենագիրները ևս։
Հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Կորյունը մի տեղ հիշում է նաև «ժանտագործ ազգին բարբարոսաց», իսկ Խորենացին՝ «աղանդն հեթանոսական», Ստ. Մալխասյանը ենթադրում է, թե «այստեղ խոսքը վերաբերում է Հայաստանում դեռ տեղ-տեղ մնացած հեթանոսական պաշտամունքին, երբ տեղի էին ունենում պղծություններ», Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 526։

գի որպէս թշնամիք ի թշնամեաց վրէժ առնուցուն, և խայտառակեցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգոց»¹⁴:

Վկայությունը հետաքրքիր է նրանով, որ խորենացին էլ հավաստում է աղանդների նկատմամբ ամենախիստ միջոցներ ձեռնարկելու պարագան: Երկրորդ՝ այս բորբոքիտմեք ընթացակամին տարածված են եղել, քանի որ Մեսրոպ Մաշտոցը հիմնականում դարձի է բերում, մասամբ էլ հալածում աղանդավորներին Գողթնում, Բաղասական կողմերում, Գարդմանա ձորի կողմերում, Գուգարքում, Տաշիր գավառում: Երրորդ՝ պարզվում է, որ իշխանները ևս հետևել են աղանդներին. Գարդմանի իշխանին էլ դարձի է բերում, «որում անուն էր խուրս»¹⁵: Կարևոր է նաև Մովսես խորենացու ընդհանրացումը, թե աղանդները բոլորն զարգանում են «ի ժամանակի անիշխանութեանն»:

Մեր պատմիչները ժխտական դիրքորոշում են դրսևորել մեստորականության հանդեպ ևս: խորենացին շատ դիպուկ նկատում է, որ մեստորականությունն էլ հետամուտ է Ս. Երրորդության դավանությունը փլուզելուն: Աղանդի հետևորդներն ընդունում էին իրարից տարբեր երկու որդի՝ ծնված Մարիամից և Հորից, «որով Երրորդությունն չորրորդությիւն լինի»¹⁶: Մերժվում էր, այսպիսով, Սուրբ Երրորդության ուսմունքը, Մարիամը դադարում էր աստվածածին լինելուց: Ահա թե ինչու խորենացու ամունով մեզ հասած դավանաբանական թուղթը նվիրված է մեկ բնության խնդրի քննությանը՝ ըստ «աստուածային գրոց»:

Եփեսոսի ժողովում մերժվում է մեստորականությունը, սա էլ հայտնի է խորենացուն, նաև այն, որ Սահակն ու Մեսրոպը չեն մասնակցել այդ ժողովին: Նրանց աշակերտներն են մասնակցել և ժողովի ընդունած վեց կանոնները բերել Հայաստան: Նեստորականներն իրենց գրքերով նոր էին հայտնվել Հայաստանում: Մովսես խորենացին գիտի, որ այդ մասին Սահակ Պարթևին ու Մեսրոպ Մաշտոցին հայտնում են Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Կ. Պոլսի Պատրիարք Պրոկոլը, Մելիտինեի եպիսկոպոս Ակակը (վերջին երկուսի թղթերը պահպանվել են): Համաձայն խորենացու վկայության, հիշյալ հայրերը թղթեր գրեցին Սահակ Պարթևին ու Մեսրոպ Մաշտոցին, «քանզի լուսն, եթե ոմանք ի չարափառացն աշակերտաց առեալ զգիրսն Թեոդորոսի Մամուեստացոյ, զվարդապետին Նեստորի, և զաշակերտին Թեոդորի՝ գնացին յաշխարհն Հայոց»¹⁷:

Ծարունակությունը հայտնի է «Գիրք թղթոց»-ից:

Աղանդների դեմ պայքարը բոլորն դրսևորումներ պետք է ստանար հետագա դարերում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 420:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 422:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 424:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 426: